

Səbinə Elxan qızı Ağababayeva⁴⁰
POSTMODERNİZM POETİKASINDA OYUN
(Xulio Kortasarın “Xana-xana oyunu” romanı əsasında)

XX əsrin ikinci yarısından etibarən meydana gələn postmodernizm çağdaş dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Humanitar fikrin demək olar ki, bütün sahələrində - ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, dəb, memarlıq və s. müşahidə olunan postmodernizm ətrafında səngimək bilməyən müzakirə və mübahisələr problemin aktuallığının bariz göstəricisidir. “Postmodernizm tarix səhnəsinə çıxdığı gündən böyük səs-küyə, müzakirələrə səbəb olmuşdur. Hər bir tənqidçi, nəzəriyyəçi, yazıçı, oxucu onu öz başa düşdüyü kimi izah etməyə səy göstərmişdir. Bu bəlkə də postmodernizmin öz mahiyyətindən doğan bir haldır” [2, s.29]. Problemin mürəkkəbliyi bu anlamın nisbilyi və müxtəlif şərtlərə uyğun strukturu ilə əsaslandırılır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, postmodernizmin şərhini onun dəqiq, konkret izahından daha asandır.

Dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında daim diqqət mərkəzində saxlanılan postmodernizmə yanaşma müxtəlifdir. Belə ki, postmodernizmin əleyhdarları tərəfdarlarına nisbətən üstünlük təşkil edir. Postmodernizm daha çox tənqidi yanaşmaya məruz qalır. “Yarım əsrdən artıq bir dövr ərzində varanmasına və demək olar ki, nəinki ədəbiyyat və sənətə, həmçinin ictimai həyatın və təfəkkürün bütün sahələrinə sirayət edən bu anlayış bir problem kimi tədqiqatçıların hələ də həll edə bilmədikləri, daha doğrusu, həllində vəkdi fikrə malik olmadıqları bir çox suallar doğurub. Hələ bir çoxları postmodern fenomeninin varlığını qəbul etmir, onu növbəti bir fiksiya, müasir bədii prosesin gərəkliliyində deyil, daha çox bəzi Qərb sənət nəzəriyyəçilərinin təsəvvüründə var olan sönlük nəzəri qurğuların nəticəsi kimi qəbul edirlər” [1]. Bu mənada Qorxmaz Quliyevin qeydləri də maraq doğurur. Q. Quliyev yazır: “Çağdaş ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq qismində postmodernizmi özümlü nəzəri prinsipləri və metodologiyası olan konsepsiya hesab etmək olmaz: bir çox cəhətdən o, fransız poststrukturalizmi və amerikan dekonstruktivizmi ilə sıx qarşılıqlı nəzəri-metodoloji əlaqədə fəaliyyət göstərir” [3, s.255].

Mürəkkəb və qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunan postmodernizmdə hər şey yeni baxış bucağından dəyərləndirilir. Bu baxımdan postmodernizm ənənə və dəyərlərə laqeyd münasibətdə “günahlandırılır”. Fikrimizcə, postmodernizm əslində ənənə və dəyərlərə laqeyd münasibət nümayiş etdirmir. Sadəcə olaraq, ənənələrə, tarixi keçmişə pərəştiş də etməyərək onları yeni baxış bucağından dəyərləndirir. Bu yeni yanaşmanı, yeni dəyərləndirməni qəbul etməyənlər postmodernizmi toxunulmaz hesab olunan dəyərlərə “toxunduğu” üçün ittiham edirlər. Qorxmaz Quliyev postmodernizmin bu xüsusiyyətini belə şərh edir: “... bu və ya digər müddəanı əsaslandırmaq üçün postmodernizm bol-bol bütün dünya ədəbi-bədii və humanitar fikrinin tarixinə misli görünməmiş sərbəstliklə müraciət etməkdən çəkinmir. Yeri gəlmişkən, postmodernist ədəbi-bədii fikir də bu baxımdan ədəbiyyatşünaslıqdan geri qalmır, intermətn prinsipi əsasında istənilən mətnəndən ürəyindən keçən kontekstdə istifadə edir” [3, s.255]. Fikrimizcə, postmodernizmin bu “sərbəstliyi” onun klassik ədəbi-bədii nümunələrə laqeydliyi kimi qəbul olunmamalıdır. Postmodernizmin “sərbəstliyi”ni onun meydana gəldiyi dövrün xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, tarix və ideologiya hər dövrdə öz reallığını yenidən müəyyənləşdirir. Yeni formalaşan reallıqlar bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatın da transformasiyasına səbəb olur. Sürət, internet əsrində, reallığın hiperreallıqla əvəz olunduğu dövrdə meydana gələn, vahid obyektiv gərəkliliyi araşdırmaqdan imtina edərək dünyanın heç bir mərkəzinin olmadığını, yalnız fərqli baxış və yanaşmaların olduğunu iddia edən postmodernizmin “sərbəstliyi” olduqca təbiətə bağlıdır.

Özünəməxsusluğu ilə seçilən postmodern ədəbiyyat dil oyununun qeyri-məhdud imkanları ideyasını özündə ehtiva edir. “Postmodernist ədəbiyyatşünaslığının nümayəndələri “dünya xaos kimi”, “postmodernist hissivət”, “dünya mətn kimi”, “sürət mətn kimi”, “intermətnlilik”, “nüfuzluların böhranı”, “epistemoloji tərəddüd”, “müəllif maskası”, “ikili kod”, “təhkiyənin parodik modusu”, “pastis”, “ziddiyyətlilik”, “qırıqlıq”, “təhkiyənin fraqmentarlığı” (nonseleksiya prinsipi), “ünsiyyətin iflası”, “metatəhkiyə” kimi anlayışlardan çıxış edirdilər və etməkdə davam edirlər” [3, s.255]. Davamlı simvolik mübadilə, qarşılıqlı əlaqələr və dəyişikliklər təcrübəsi kimi qiymətləndirilən postmodernizm ədəbiyyatda bədii mətnə yanaşmanı da dəyişir. Postmodernizmdə mövzu, ideya, hekayə, təhkiyə anlayışları tamamilə yeni mənalar qazanır. Mütləq reallığın mövcudluğuna şübhə ilə yanaşan postmodernizm dünyanın mənalı və vahid düşüncə ətrafında şərhindən imtina edir. Postmodern yazıçının qarşısına qoyduğu əsas məqsəd qarmaqarışıqlıq və xaosun hökm sürdüüyü parçalanmış dünya və işarələrlə, eyni zamanda reallıqla oynamaqdır. Oxucu, həmçinin bütün dünya müəlliflə mətnin, eyni zamanda mətnlə müəllifin oyununa cəlb edilir. Ümumiyyətlə, oyun postmodern ədəbiyyatda diqqət çəkən önəmli kateqoriyalardan biridir. Vahid mərkəzə ehtiyac duymayan və xarici dünyanın reallıqlarından asılı olmayan oyunun söykəndiyi zəmin qeyri – müəyyənliyə əsaslanır. Oyunun bu xüsusiyyətləri postmodernizmin mərkəzsizliyi və ontoloji skeptisizmində öz əksini tapır. Beləliklə, sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsirini bağışlayan bədii mətn postmodern ədəbiyyatda öyrətmə, tərbiyəvi, əyləncə kimi xüsusiyyətlərindən məhrum olaraq öz ənənəvi funksiyalarını itirir.

Məqalədə qoyulmuş problem kontekstində Xulio Kortasarın “Xana – xana oyunu” romanı tədqiqata cəlb edilmişdir. Xulio Kortasar XX əsrin ikinci yarısında Latın Amerikasını ədəbiyyatının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan, Latın Amerikasını “bum”unun mərkəzi simalarından biri hesab olunan görkəmli yazıçıdır. Ümumiyyətlə, Latın Amerikasını ədəbiyyatının tarixinə nəzər yetirdikdə müasir Latın Amerikasını ədəbiyyatının çox çətinliklə bu günkü vəziyyətinə nail olduğu aydın olur. Belə ki, üç yüz illik müstəmləkəçilik dövrü ədəbiyyatın formalaşma, yerli ədəbi nümunələrin yaranma prosesini ləngitməklə ədəbiyyatın inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu vəziyyət müstəmləkə sisteminin məhvinə səbəb olan

⁴⁰ Bakı Slavyan Universiteti – Doktorant .sagababayeva87@gmail.com

faşizm üzərində qələbə qazanılanadək davam etmişdir. Qələbə müstəmləkə sisteminin məhvinə səbəb olmaqla yanaşı, Latin Amerikasının ölkələrində milli kimliyin formalaşmasına təkan verir. Beləliklə, yerli ədəbi nümunələrin yaranma prosesi sürətlənir və XX əsrin ortalarından Latin Amerikasının ədəbiyyatı inkişafının ən parlaq dövrünə qədəm qoyur. Yeni Latin Amerikasının romanının doğulması və yüksələn xətt üzrə inkişafı dövrün ən mühüm hadisəsinə çevrilir. Məhz bu səbəbdən XX əsrin ortaları – 1960 – 1970 – ci illər Latin Amerikasının ədəbiyyatında Latin Amerikasının romanının “bumu” (partlayışı) ilə xarakterizə olunur. Kortasarın yaradıcılığında onun 1963-cü ildə işıq üzünə çıxən və bütün dünyanın marağına səbəb olan “Xana – xana oyunu” romanının adını çəkmək kifayətdir ki, X.Kortasarın Latin Amerikasının ədəbiyyatının dünya miqyasında tanınmasındakı xidmətləri haqqında aydın təsəvvür yaransın.

Dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunan “Xana – xana oyunu” romanı Latin Amerikanın postmodern nəsrinin zirvəsi hesab olunur. “Roman müxtəlif zümrələri təbliğ edən oxucular arasında uzunmüddətli və böyük uğur qazanmışdır” [2, s.8]. Klassik romanın müəyyən edilmiş bütün normalarını alt – üst edən “Xana – xana oyunu” romanı innovativ xüsusiyyətləri baxımından Latin Amerikasının ədəbiyyatında yeni səhifənin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. Zəngin problematikası ilə diqqət çəkən roman əsərlə oxucu arasındakı ənənəvi əlaqəyə fərqli prizmadan baxış nümayiş etdirir. “Xana – xana oyunu” romanı ilə Kortasarın fəal oxucu axtarırları yeni Latin Amerikanın əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Yazıçı ilk romanı olan “Uduşlar”dan (1960) başlayaraq passiv, yalnız əsərin sonunda baş verənlərlə maraqlanan oxucuları tənqid edirdi. Ümumiyyətlə, Kortasarın əsərləri valehediciliyi, eyni zamanda mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir, onları oxumaq və anlamaq o qədər də asan deyildir. Bu, yazıçının əsərlərində qəsdən yaratdığı paradoksdur. Hər zaman paradoks yolunu seçən Kortasar dolayı, çıxılmaz, bununla belə məqsədə çatdırılan yolun çətinlikləri barədə oxucunu açıq şəkildə xəbərdar edirdi.

Magik realizm, absurdizm və digər avangard - modernist cərəyanların üsullarını özündə cəmləşdirən “Xana – xana oyunu” romanı polifonik, polisemantik məndir. Roman 155 fəsildən ibarətdir. “Bu kitab müəyyən mənada çox, əsas etibarilə isə iki kitabdır. Oxucuya iki mümkün olandan birini seçmək hüququ verilir: Birinci kitab adı qaydada oxunur və 56-cı fəsilə başa çatır. Axırıncı sətrin altındakı üç ulduz işarəsi SON mənasındadır. Ona görə də oxucu heç bir vicdan əzabı çəkmədən sonrakı fəsilləri oxumaya bilər. İkinci kitabı 73-cü fəsildən başlayaraq xüsusi qaydada oxumaq lazımdır: hər bir fəslin sonunda növbəti fəslin nömrəsi mötərizə içərisində göstərilir” [2, s.16]. Romanı oxumağın bu üsulu, yəni dolayı, spiralvari üsul bir növ xana-xana oyununun bənzəri, analoqudur. “Xana – xana oyunu” romanı oxucu təxəyyülünü və düşüncəsini oyadır. Qəhrəmanların qaribəliklərlə dolu hərəkətlərinin daxili məntiqini anlamağa və açmağa çalışan oxucu özünü oyunun mərkəzində hiss edir. İdeya – bədii xüsusiyyətləri baxımından fərqlənən romanın ideoloji konsepsiyası məhz oyun vasitəsilə açılır. Bunun üçün romanı “xana - xana” oyununun qaydalarına əsasən oxumaq lazımdır. Oyunun qaydaları oxucuya müəllif təxəyyülünün “şıltaq” gedişatını açmağa kömək edir. Hadisələrin inkişaf ardıcılığı, epizoddan - epizoda keçidlər, hətta əsərin finalı oxunma sxemindən asılı olaraq tamamilə fərqli, gözlənilməz ola bilər. Bir sözlə, oyun atmosferi romanın bütün strukturuna nüfuz etmişdir. Kortasarın əsəri oxumaq üçün oxucuya təklif etdiyi iki mümkün variantın özü də bir oyundur. Müəllifin niyyətini incəliklərinə qədər anlamaq üçün oxucu xanalar (fəsillər) vasitəsilə mürəkkəb xətt üzrə hərəkət edərək məqsədə çatmalıdır.

Romanın birinci hissəsi “O tərəfdən” adlanır. Əsərin bu hissəsində əsas qəhrəman - konkret məşğuliyyəti olmayan qırx yaşlı argentinalı Horasio Oliveyanın Parisdə keçirdiyi günlərdən, onun Sibilla ilə münasibətlərindən bəhs olunur. Eyni zamanda bu hissədə Oliveyanın dostları ilə birlikdə yığışaraq çoxsaylı müzakirələr apardıkları “İlanlar klubu”nun fəaliyyəti haqqında məlumat da öz əksini tapır. “İlanlar klubu”nda Oliveya dostları ilə birlikdə caz musiqisi dinləyir, fəlsəfi mövzularda müzakirələr edirlər. “Əsas mövzuları da cəmiyyətin, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin mənəvi yoxsulluğu və mənsub olduqları nəslin bu girdəbdən çıxmasının qeyri – mümkünlüyüdür” [2, s.8]. “İlanlar klubu”nun üzvləri dili tənqid edən, o qədər də oxucu kütləsi olmayan, uğur qazana bilməmiş qoca yazıçı Morellinin arxivini təsadüf nəticəsində əldə edirlər. Morellinin mülahizə və qeydləri klub üzvlərinə müzakirə üçün zəngin mövzu verir.

Azadlıq ideyaları və milli kimlik kimi Latin Amerikanın fəlsəfi düşüncəsini narahat edən bir sıra problemlərin dolğunluğu ilə əks olunduğu romanın “Morellinamə” adlanan hissəsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki, Kortasarın fəlsəfi düşüncə və mülahizələri əsərin bu hissəsində öz əksini tapmışdır. Bir çox tədqiqatçılar Morellinin ədəbi yaradıcılığın mənası, müasir ədəbiyyatla bağlı düşüncələrini oxuculara çatdırmağa çalışan yazıçının özü olduğu fikrini irəli sürürlər.

Burjua cəmiyyətinin kök salmış bütün normalarını birdəfəlik yox etmək istəyən, cəmiyyətə meydan oxuyan baş qəhrəmanın – Horasio Oliveyanın faciəsi onun əzabverici düşüncələrdən azad ola bilməməsində, daxili təlatümündədir. Əsər boyu Oliveyanın Sibilla ilə bağlı axtarırları diqqətimizi cəlb edir. Oğlu Rokamadurun ölümündən sonra yoxa çıxan Sibillanı axtarmaq üçün Oliveya Parisi tərk edərək Buenos-Ayresə yola düşür. Baş qəhrəmanın Buenos-Ayresə qayıdışı əsərin “Digər tərəfdən” adlanan hissəsində təsvir olunur. Oliveya Buenos-Ayresdə vaxtının çoxunu Treveler və Talita ilə keçirir. Trevelerdə özünü, Talitada isə Sibillanı görəndə Oliveya Talitanı öpməklə az qala onların xoşbəxt sevgisini məhv edir. Trevelerlə reaksiyasından qorxan Oliveya sonda özünü otağa qapayır. Emosional gərginlik yaşayan Oliveyanın sonda intihar etməsi, boşluğa son addımını atıb – atmadığı tam aydın deyil. “Lakin Pikon Qarfieldlə söhbətində Kortasar buna aydınlıq gətirir: onun təsəvvüründə Oliveya özünü pəncərədən atmır: “O, Trevelerlə Talitanın onu çox sevdiklərini dərk edir, bu halda o, özünü öldürə bilməzdi...” Bir-birini əvəz edən səhnələr tryuku isə fabulaya natamamlıq və açıqlıq vermək üçündür: “Mənim ideyam ondan ibarətdir ki, hər bir oxucu özü qərar verməlidir: Axı oxucu mənim şərikimdir, ona görə də qoy özü həll etsin” [2, s.13].

“Mən ciddi oynayıram” sözləri Xulio Kortasarın oyun konsepsiyasının leytmotividir. Artıq ilk romanı “Uduşlar”da “həyat oyunu”ndan bəhs edən yazıçı öz oxucularını postmodernist dil oyununa cəlb etməyi bacarırdı. “Kortasara görə oyun dünyanı yenidən qurmaq, reallığın dilini yenidən kodlaşdırmaq, adi norma və anlayışları tərsinə çevirmək üsuludur” [5, s.39]. Yazıcının əsərlərində oyun reallıqdan təcrid olunaraq boz, yeksənək həyata rəng qatmaq imkanı kimi görünür. Oyunun bütün həyatımıza nüfuz etdiyini göstərməyə çalışan Kortasar “Xana – xana oyunu” romanında, eləcə də digər əsərlərində oyunun sonsuz imkanlarını nümayiş etdirirdi. “Oyun, böyüklər üçün müəyyən mənada uşaqlıq kimi bəşəriyyətin İtirilmiş Cənnətidir. *Homo Sapiens*⁴¹ ilə *homo ludens*⁴², düşünən adam ilə oynayan adamın birgə yaşaması, bir – birini tamamlaması, uyğunsuzluğu Kortasar yaradıcılığının məsəslərindən biridir” [6, s.95]. Bir sözlə, postmodernizmin önəmli kateqoriyalarından olan oyun Kortasar yaradıcılığının ana xəttidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədova, A.İ. Postmodernizm – müasir dövrün intellektual və emosional ifadəsi: [Elektron resurs] /URL: https://525.az/site/?name=xeber&news_id=11996#gsc.tab=0
2. Kortasar, X. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərç-Qərb, – 2010. – 592 s.
3. Qarağözova, E. Məqalələr / E. Qarağözova. Bakı: Xan nəşriyyatı, – 2020. – 120 s.
4. Quliyev, O. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları / O. Quliyev. – Bakı: “Bəxtiyar-4” KM-in Mətbəəsi, – 2012, 344 s.
5. Бобрик, Д.В. Постмодернистская концепция культуры в латиноамериканской литературе на примере «Игры в классики» Хулио Кортасара // – *Теория и практика общественного развития*, 2012, №8, – с. 38-41.
6. Писанова, Т.В. Языковые аномалии в художественном тексте: эстетический эффект языковой игры Хулио Кортасара // — *Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки*, — 2018. № 11 (804), – с. 90-100.

Açar sözlər: postmodernizm, yenilik, ədəbiyyat, nəsr, oyun

Ключевые слова: постмодернизм, новаторство, литература, проза, игра

Key words: postmodernism, innovation, literature, prose, game

XÜLASƏ

Postmodernizm poetikasında oyun (Xulio Kortasarın “Xana-xana oyunu” romanı əsasında)

XX əsrin ikinci yarısından etibarən humanitar fikrin demək olar ki, bütün sahələrində – ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, memarlıq, dəb və s. müşahidə olunan postmodernizm ətrafında müzakirə və mübahisələr indi də davam edir. Ənənə və dəyərlərə yeni yanaşma sərgiləyən postmodernizm əsasən tənqidi münasibətlə qarşı – qarşıya qalır. Postmodern ədəbiyyatda bədii mətn sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsirini bağışlayır. Ümumiyyətlə, oyun postmodern ədəbiyyatda önəmli kateqoriyalardan biridir.

Məqalədə qoyulmuş problem kontekstində Xulio Kortasarın “Xana – xana oyunu” romanı tədqiqata cəlb edilmişdir. Latın Amerikan postmodern nəsrinin zirvəsi hesab olunan “Xana – xana oyunu” romanında qəhrəmanların qəribəliklərlə dolu hərəkətlərinin daxili məntiqini anlamağa və açmağa çalışan oxucu özünü oyunun mərkəzində hiss edir.

SUMMARY

A game in the poetics of postmodernism (based on Julio Cortazar's novel "Hopscotch")

Since the second half of the 20th century, discussions and debates about postmodernism, which can be observed in almost every area of humanitarian thought - literature, theatre, music, cinema, architecture, fashion, etc. - are still ongoing. The postmodern, which presents a new way of dealing with traditions and values, is opposed above all to a critical attitude. In postmodern literature, the literary text develops a perceptual effect like a game. In general, game is one of the important categories in postmodern literature.

In the context of the problem set in the article, Julio Cortazar's novel "Hopscotch" was involved in the research. In the novel "Hopscotch", which is considered the peak of Latin American postmodern prose, the reader who tries to understand and reveal the inner logic of the heroes' strange actions feels like he is in the center of the game.

РЕЗЮМЕ

Игра в поэтике постмодернизма (на основе романа Хулио Кортасара «Игра в классики»)

Дискуссии и споры, наблюдаемые вокруг постмодернизма начиная со второй половины 20 века практически во всех областях гуманитарной мысли - литературе, театре, кино, музыке, архитектуре, моде и т. д. продолжают и сейчас. Постмодернизм, демонстрирующий новый подход к традициям и ценностям, в основном сталкивается с критическим отношением (подвергается критическому отношению). В постмодернистской литературе художественный текст, подобно игре создает впечатление понятия, направленное на познание. Вообще игра является одной из важных категорий в постмодернистской литературе.

В контексте поставленной в статье проблемы к исследованию был привлечен роман Хулио Кортасара «Игра в классики». В романе «Игра в классики», который считается вершиной латиноамериканской постмодернистской прозы, читатель, пытающийся понять и раскрыть внутреннюю логику странных поступков героев, чувствует себя как бы в центре игры.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

⁴¹Homo Sapiens – ağıllı insn, əqli və fiziki cəhətdən kamilləşmiş müasir insan tipi

⁴²Homo Ludens (latınca “oynayan insan”) Hollandiyalı tarixçi və kulturoloq Yohan Höyziinqa tərəfindən 1938-ci ildə yazılmış traktat